

УДК 37.015:371.51

ВИХОВНИЙ І ДИСЦИПЛІНУЮЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ШКІЛЬНОЇ ФОРМИ (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Самаріна С.І.

У статті здійснюється історико-педагогічний аналіз досвіду запровадження шкільної форми у закладах шкільної освіти України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Окреслюються складові шкільної форми учнів чоловічих і жіночих гімназій, училищ. Розкривається виховний потенціал шкільної форми, особливості її використання у гімназіях та народних училищах.

Ключові слова: шкільна форма, домашній, партикулярний одяг, дрес-код, культура поведінки, дисципліна.

В статье анализируется историко-педагогический опыт введения школьной формы в школьных учебных заведениях в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Определены составляющие школьной формы учеников мужских и женских гимназий, училищ. Раскрывается воспитательный потенциал школьной формы, особенности ее использования в гимназиях и народных училищах.

Ключевые слова: школьная форма, домашняя, партикулярная одежда, дресс-код, культура поведения, дисциплина.

Historical and pedagogical analysis of the experience of school uniform introduction in secondary educational institutions in Ukraine in the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ cc. is carried out in the article. Elements of school uniform at women's and men's gymnasiums and schools are described. Educational potential of school uniform, peculiarities of its use in gymnasiums and public schools are expounded.

Key words: school uniform, home clothes, civilian clothes, dress code, culture of behavior, discipline.

Постановка проблеми. В умовах модернізації системи шкільної освіти в Україні, насичення її змісту гуманістичними ідеями постає потреба удосконалення навчально-виховного процесу у школах, що передбачає пошук ефективних засобів, методів і прийомів формування дисципліни учнів на основі особистісно зорієнтованого підходу. Проте реалізація поставлених завдань неможлива без врахування потреб, смаків школярів, розуміння їхнього світобачення в умовах розвитку субкультур. Останнім часом багато суперечок точиться навколо питань, що пов'язані із культурою поведінки, зовнішнім виглядом школярів, їхнім прагненням до самовираження за допомогою одягу, макіяжу, а також необхідності введення обов'язкової шкільної форми у школах.

На сучасному етапі розвитку педагогічної теорії культуру поведінки розглядають як сукупність загальнолюдських норм і форм життєдіяльності, в яких відображено моральні цінності, народні традиції, естетичні смаки, яких дотримується людина без тиску і примусу. Розрізняють внутрішню і зовніш-

ню культуру поведінки людини. Зовнішня культура характеризує стиль спілкування людини з оточенням, манеру одягатися і регламентує поведінку людини у громадських установах, публічних місцях, у стосунках з людьми на роботі, в сімейному середовищі. Внутрішня культура передбачає високу культуру думок і праці, здатність людини бути правдивою, в умінні розуміти твори мистецтва тощо. [15, с. 195]. Тобто культурна поведінка учня передбачає не лише його здатність до ввічливого і тактовного спілкування, дотримання правил етикету, а й виконання вимог дрес-коду у громадських установах, школах, що формує навички дисциплінованої поведінки школярів.

Аналіз нормативно-правових документів про освіту показав, що з 1996 р. в Україні діє Указ Президента та постанова Кабінету Міністрів "Про шкільну форму для учнів середніх закладів освіти", в яких зазначено мету запровадження шкільної форми в середніх навчальних закладах. Так, відповідно до вищезазначених документів шкільна форма

у навчальному закладі має забезпечувати ділову атмосферу, необхідну для занять; належну дисципліну, мотивацію до навчання, а також здійснення єдиних санітарно-гігієнічних норм, виховання в учнів естетичного смаку, культури одягу, формування відчуття корпоративної належності, поваги до традицій школи [16; 14].

Аналіз сучасних досліджень, електронних джерел інформації показав, що проблемою запровадження шкільної форми у середніх навчальних закладах, дослідженням її виховних, дисциплінуючих можливостей, історії дрес-коду займається значна кількість науковців і педагогів, серед яких Д.Балін, Т.Белая, І.Голуб, Я.Якунін та інші. Аналіз їхніх праць [1; 2; 19] засвідчив, що для сучасної педагогічної думки характерна наявність різних поглядів на проблему обов'язкового носіння учнями форменого одягу в закладах шкільної освіти. Наприклад, прибічники використання шкільної форми вважають, що за її допомогою можна стерти грані між соціальними статусами учнів, налагодити дисципліну у класі, забезпечити належну ділову атмосферу під час уроків. Вони наполягають, що у школі дитина, в першу чергу, має розвиватися розумово і доводити, що вона найкраща за рахунок знань, а не зовнішнього вигляду.

У свою чергу, противники, навпаки, переконані, що з огляду на гуманістичні тенденції в освіті, її особистісну орієнтацію, в школі дитина має набувати індивідуальності, що неможливо за введення однотипної шкільної форми.

Метою нашої публікації є вивчення виховного і дисциплінуючого потенціалу шкільної форми, негативних і позитивних наслідків її запровадження на основі аналізу історико-педагогічного досвіду використання однотипного шкільного одягу для учнів середніх навчальних закладів України у другій половині XIX – на початку XX ст., оскільки характерною ознакою цього історичного періоду було носіння школярами одягу встановленого зразка.

Основна частина. Вивчення літературних і архівних джерел досліджуваного періоду показало, що проблема формування дисциплінованої поведінки школярів була провідною у педагогічній думці другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, науковці і педагоги розробляли теорію дисципліни учнів, шукали оптимальні методи і прийоми її формування у школі, досліджували взаємозв'язок дисциплінованості учнів із таким поняттям, як зовнішня культура поведінки, вивчали вплив шкільної форми на процес дисциплінування школярів. Так, зовнішня культура поведінки у другій половині XIX – на початку XX ст. означала манеру учнів одягатися, уміння поводитися у громадських місцях, спілкуватися із керівництвом навчального закладу і вчителями. Важливим компонентом зовнішньої культури поведінки учнів у другій половині XIX – на початку XX ст. було дотримання ними дрес-коду у його сучасному розумінні, тобто відповідності зовнішнього вигляду вимогам навколишнього середовища, носіння шкільної форми у школі.

Аналіз звітної документації закладів шкільної освіти, нормативних документів другої половини XIX – початку XX ст. показав, що у досліджуваній період розрізняли три типи одягу: побутовий (партикулярний), домашній і шкільний. Шкільний одяг (форму) учні

були зобов'язані носити під час навчально-виховного процесу у школі і під час відвідування громадських місць (театрів, парків, скверів тощо), домашній одяг школярам дозволялося використовувати тільки в побутових умовах на квартирах і пансіонах, де проживали учні, а партикулярний – за кордоном, а також по закінченні навчального закладу.

Перші відомості щодо вимог до зовнішнього вигляду учнів шкільних закладів цього періоду, зокрема й носіння шкільної форми, ми знайшли у Циркулярі з управління Київським навчальним округом за квітень 1866 р. Циркулярним розпорядженням з навчально-виховних питань Міністерство народної освіти зазначило, що учень повинен носити плаття встановленого зразка, слідкувати за його охайним виглядом і чистотою [17, арк. 8/6 зв.], використовувати ранці для носіння книжок і зошитів [9, с. 79]. Також цим розпорядженням учням заборонялося носити бакенбарди й вуса, приносити до школи годинники, одягати прикраси: браслети, брошки, кільця й медальйони [17, арк. 8/6 зв.].

Нормативними документами визначалися й складові частини шкільної форми. Так, у Циркулярі з управління Київським навчальним округом (1869 р.) було охарактеризовано складові форменого одягу учнів гімназій, прийнятого відповідно до постанови міністра народної освіти (25 грудня 1868 р.). Зазначалося, що форма гімназистів мала складатися з одnobортного напівжупану темно-синього кольору завдовжки до коліна, що застібався на дев'ять посріблених гудзиків [10, с. 45], шароварів темно-сірого кольору, двобортного пальто сірого кольору з петлицями на комірці із тканини однакової з напівжупаном, шапки, пошиті з тієї ж тканини, що й напівжупан, над козирком якої розміщувався посріблений знак з двох лаврових листків, де прописувалися великі перші літери міста й гімназії, а також башлика з верблюжої тканини й шинелі темно-сірого кольору [10, с. 46].

Щодо шкільної форми у жіночих гімназіях ми з'ясували, що розрізняли її повсякденний і святковий варіанти. Повсякденний варіант передбачав носіння коричневого плаття [6, арк. 25] і чорного фартуха, а святковий – білого фартуха. Учениці гімназій також носили головні убори з гербами: влітку білі солом'яні капелюхи, а восени і навесні – чорні капелюхи, тоді як узимку – чорні шапочки [4, арк. 165].

Науковий інтерес становить той факт, що міністерство не встановлювало для учениць певного зразка літньої шкільної форми [12, с. 343] і залишало це право за педагогічними радами шкіл. Окремо міністерство піднімало питання про необхідність введення для учениць 8 класу гімназій відмінної від інших учениць шкільної форми, оскільки вони "у педагогічних цілях тимчасово можуть виконувати обов'язки учителів у нижчих класах", проте позитивних рішень ми не знайшли, лише у протоколі педради Київської жіночої гімназії ім. Ващенко-Захаренка (11 жовтня 1891 р.) було зобов'язано учениць 8 класу носити формене плаття встановленого для гімназії зразка [3, арк. 16. зв. –17].

Аналіз циркулярів з управління Київським навчальним округом показав, що Міністерство затверджувало зразки шкільної форми й для учнів народних училищ. Відповідно до міністерського наказу (1873 р.) до складових частин форменого одягу учнів

училищ входили ті самі речі, що й для гімназистів, але основною відмінністю був колір. Наприклад, напівжупан і пальто були темно-зеленого кольору з позолоченими гудзиками, шаровари – темно-сірого кольору, а шапка того ж кольору, що й напівжупан, на якій розміщувався знак із двох позолочених лаврових листків із зазначенням великих перших літер міста й училища. Зверху дозволялося носити башлик з верблужої вовни й шинель темно-зеленого кольору [11, с. 153–154].

Здійснений нами аналіз циркулярних розпоряджень показав, що 1894 р. учням було дозволено носити зверху форменого одягу гутаперчеві плащі з капюшонами, призначені для використання учнями у дощову погоду, щоб допомогти уникнути “шкідливих впливів на здоров’я учнів і захистити одяг” від дії дощу і вітру [8, с. 184].

Міністерськими розпорядженнями роз’яснювалися й правила носіння учнями гімназій і училищ форменого одягу у позашкільний час. Зокрема, у другій половині XIX ст. вихованці шкільних закладів освіти мали носити формений одяг за межами школи у громадських місцях, проте за кордоном дозволялося використовувати лише партикулярний одяг (побутовий) [13, с. 251]. Дотримання учнями вимог і правил щодо носіння шкільної форми у громадських місцях суворо контролювалося педагогічним персоналом шкіл під час здійснення ними позашкільного нагляду за учнями, що являв собою постійний і жорсткий контроль за поведінкою учнів у позанавчальний час у театрах, скверах, на вулицях міста. Так, у циркулярних розпорядженнях попечителя Київського навчального округу серед основних завдань позашкільного нагляду зазначено й щодо необхідності забезпечення контролю за охайністю учнів, дотриманням ними форми одягу відповідно до сезону з метою попередження захворюваності. Зауважимо, що на початку XX ст. (з 1917 р.) учням було дозволено носити партикулярний одяг і за межами шкільного закладу [5, арк. 16, 20].

Архівні джерела свідчать, що шкільну форму могли носити лише дійсні учні гімназій чи училищ, тоді ж учням, що закінчили навчальний заклад чи були звільненні до його закінчення, заборонялося використовувати у побуті формений одяг. Так, у справі Ніжинської чоловічої гімназії “Про звільнення учнів зовсім із гімназій” (1878 р.) є свідчення колишнього гімназиста Терещенка, у якому зазначено, що з моменту “отримання даного свідчення він не повинен носити форменого плаття, встановленого для учнів гімназії” [7, арк. 53].

Окремо міністерство висувало вимоги й до домашнього одягу учнів гімназій. Так, у Циркулярі з управління Київським навчальним округом (квітень 1870 р.) наголошено, що домашній одяг дозволялося носити лише учням, що проживали у пансіонах

(загальних учнівських квартирах) і лише у межах самого пансіону. Він мав складатися із однобортного темно-сірого напівжупану (піджака) завдовжки до колін, що застібався на шість кістяних гудзиків, і темно-сірих шароварів [18, арк. 66].

Як бачимо, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні розрізняли шкільну форму, домашній і партикулярний одяг, також було обумовлено сфери його використання, визначено фасон та колір, що забезпечувало відповідну ділову атмосферу під час навчального процесу, стримувало учнів від порушення правил поведінки у громадських місцях.

Висновки. Отже, використання шкільної форми у закладах середньої освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. було обов’язковим і, як показав аналіз циркулярів і архівних джерел, мало виховний вплив. На нашу думку, носіння шкільної форми не лише під час навчально-виховного процесу, а й за межами навчального закладу стримувало учнів від негативних учинків, сприяло підтримці добродесної поведінки. Оскільки одяг передбачав знаки належності до того чи іншого навчального закладу, то певним чином стримувало учнів від порушення шкільних правил у громадських місцях з метою підтримки честі гімназії чи училища на відповідному рівні.

Таким чином, введення обов’язкової шкільної форми у досліджуваний період здійснювалося з метою покращення контролю за поведінкою учнів за межами навчального закладу і їхнього дисциплінування під час навчально-виховного процесу в школі, оскільки шкільна форма урівнювала в правах і можливостях усіх учнів не залежно від їхнього походження і матеріального стану.

На наше переконання, в сучасних умовах розвитку вітчизняної освіти введення обов’язкової шкільної форми матиме позитивний виховний вплив лише за умови, що вона подобатиметься учням, буде зручною, а її метою визнають не підведення всіх учнів під єдиний стандарт, а створення ділової, робочої атмосфери навчального закладу.

Носіння шкільної форми спонукатиме учнів до належної поведінки за межами школи (наприклад, по дорозі в школу, додому), підкреслить статус “школяра”, забезпечить внутрішню відповідальність учня за підтримку авторитету свого навчального закладу гарною поведінкою. Запровадження шкільної форми допоможе оптимізувати виховний процес, налагодити дисципліну в школі лише за умови, що дрескод буде введено не шляхом постанов і наказів, наданням міністерських рекомендацій, а за наявності у шкільній адміністрації, батьків і самих учнів бажання оптимізувати навчально-виховний процес школи, підвищити престиж навчального закладу, де запровадження шкільної форми може бути одним із численних засобів реалізації прав учнів на комфортні, рівні умови навчальної праці.

Література

1. Балин Д. История школьной формы [Електронний ресурс] / Д. Балин. – Режим доступу : <http://www.materinstvo.ru/art/7732/> – Загол. з екрану. – Мова рос.
2. Голуб І. Шкільна форма? Школярі – “За!”, якщо вона зручна і красива [Електронний ресурс] / І. Голуб. – Режим доступу до статті : <http://borispol-rada.gov.ua/ukrainian/novini-zmi/shkilna-forma-shkolyari-za-yakscho-vona-zruchna-i-krasiva.html>. – Загол. з екрану. – Мова укр.

3. Державний архів м. Києва, ф. 145, оп. 1, спр. 6, 30 арк.
4. Державний архів Чернігівської обл. у м. Ніжині (Держархів Чернігівської обл. у м. Ніжині), ф. 1234, оп. 1, спр. 56, 498 арк.
5. Держархів Чернігівської обл. у м. Ніжині, ф. 1234, оп. 1, спр. 68,32 арк.
6. Держархів Чернігівської обл. у м. Ніжині, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, 402 арк.
7. Держархів Чернігівської обл. у м. Ніжині, ф. 1368 оп. 1, спр. 148, 120 арк.
8. О разр шеніи ученикамъ средних заведеній носить во время дождливой погоды, поверхъ форменной одежды, гуттаперчевые плащи съ капюшонами // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1894. – № 7, июль. – С. 184–185.
9. Объ обязательности для воспитанниковъ средних учебныхъ заведеній ношенія ранцевъ // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1883. – № 3, март. – С. 79–80.
10. Описаніе формы одежды учениковъ гимназій и прогимназій // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1869. – № 2, февраль. – С. 45–46.
11. Описаніе формы одежды учениковъ реальныхъ училищъ в домства министерства народнаго просвещенія // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1873. – № 4, апрель. – С. 153–154.
12. По вопросу о введеніи л тней формы для воспитаницъ женскихъ гимназій и прогимназій // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1898. – № 10, октябрь. – С. 343.
13. По вопросу о ношеніи учениками средних учебныхъ заведеній форменнаго платья за границей и о ношеніи ими же тужурокъ на улицахъ и въ общественныхъ м стахъ // Циркуляръ по управленію Київскимъ учебнымъ округомъ. – 1897. – № 9, сентябрь. – С. 250–251.
14. Постанова Кабінету Міністрів України “Про запровадження шкільної форми для учнів середніх закладів освіти” [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1004-96-%D0%BF>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
15. Титаренко І. О. Розвиток культури поведінки молодших школярів як напрям діяльності вчителів початкових класів / І. О. Титаренко // Развитие личности в поликультурном образовательном пространстве : сб. материалов Международного конгресса “IV Славянские педагогические чтения”. – 2005. – С. 195–196.
16. Указ Президента України “Про шкільну форму для учнів середніх закладів освіти” [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/417/96/ed19960822/>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
17. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 32, спр. 59, 229 арк.
18. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 36, спр. 153, 152 арк.
19. Якунін Я. Шкільна ре Форма [Електронний ресурс] / Я. Якунін. – Режим доступу :
<http://yakuninyaroslav.blogspot.com/2012/05/blog-post.html#more>. – Загол. з екрану. – Мова укр.